

Eugen Zeleňák: *Moderné teórie vysvetlenia a príčinnosti*

Katolícka univerzita v Ružomberku, 2008, 168 s.

Eugen Zeleňák sa na priereze jedenástich kapitol svojej knihy odhodlal načrtnúť filozoficky zaujímavú a pomerne bohatú diskusiu sústrediacu sa na dva významné okruhy filozofie vedy: problematiku (vedeckého) vysvetlenia a filozofické koncepcie príčinnosti (kauzality). Za cieľ si pritom stavia zrozumiteľné podanie základných problémov a viacerých metodologických východísk moderných teórií venujúcich sa spomenutým oblastiam. Ako už v predslove autor konštatuje, práca má charakter učebnice, čo okrem iného potenciálnemu čitateľovi naznačuje, že analyzované teórie alebo modely vysvetlenia a príčinnosti sú predstavené vo vyváženej a štandardizovanej, napriek tomu však zdravo polemizujúcej podobe. Didakticky užitočný je aj odkaz na základnú, východiskovú literatúru, venujúcu sa diskutovanému problému, ako i na doplňujúcu, sekundárnu literatúru, uvedenú na konci každej kapitoly. Kapitoly sú pritom zavŕšené sériou otázok, ktoré sa viažu k preberanej látke, ako aj sumárom kľúčových slov, ktoré čitateľ nájde vysvetlené v slovníku na konci učebnice.

Pokiaľ ide o štruktúru publikácie, prvá, úvodná kapitola približuje problematiku vysvetlenia (explanácie) a príčinnosti v širších súvislostiach filozofie vedy; v ďalších kapitolách sa už venuje pozornosť najdôležitejším modelom (vedeckého) vysvetlenia a ich problémom (kap. 2 – 6) a následne aj hlavným koncepciam príčinnosti (kap. 7 – 10). V poslednej, jedenástej kapitole sa autor vracia k niektorým otvoreným otázkam oboch tematizovaných okruhov.

Ako som už podotkol, autor hneď na úvod charakterizuje problematiku (vedeckého) vysvetlenia a príčinnosti ako kompetenčnú a záujmovú oblasť filozofie vedy. Hlásí sa pritom k presvedčeniu, že väčšinu problémov, ktorým sa filozofia vedy venuje, možno kategorizovať prívlastkami *metafyzické*, *epistemologické* a *etické* (problémy). Autor knihy v zmysle naznačeného klasifikačného vymedzenia vzápätí charakterizuje fenomén príčinnosti (primárne) ako metafyzický problém a problém (vedeckého) vysvetlenia, (nepriamo) ako epistemologický problém (s. 9 – 10). Tieto kategórie, pokiaľ by sme ich presnejšie v kontexte práce charakterizovali, by mohli byť nápomocným konceptuálnym prostriedkom na hlbšiu analýzu predpokladov a limitov, ktoré sú implicitne prítomné tak v teóriách vysvetlenia, ako aj príčinnosti. I keď je autorova expozícia uvažovaných koncepcií naozaj jasná, zrozumiteľná a predovšetkým vecne korektná, nebolo by možno v tejto súvislosti na škodu, keby sa autor v ďalších kapitolách pokúsil identifikovať, ktoré predpoklady (a otvorené problémy) moderných teórií vysvetlenia a príčinnosti chápe ako metafyzické, resp. epistemologické. Otvorila by sa mu tak možno cesta k jasnejšiemu

priblíženiu niektorých metafyzických i epistemologických východísk tej či onej koncepcie. Napríklad, pojem *všeobecného zákona*, ktorý zohráva neodmysliteľnú úlohu v koncepcii deduktívno-nomologického modelu vedeckého vysvetlenia, je pojmom, ktorý nedokážeme adekvátne explikovať prostriedkami predikátovej logiky prvého rádu tak, aby sme ho odlíšili od pojmu *náhodných generalizácií*. Podobne, ani z hľadiska testovania a zdôvodňovania všeobecných zákonov a náhodných generalizácií neexistuje medzi nimi principiálny rozdiel. Inak povedané, z logického a epistemologického hľadiska zrejme nevieme vysvetliť rozdiel medzi všeobecným zákonom a náhodnou generalizáciou; (a ak áno, bolo by to treba aspoň naznačiť). Jednotlivé teoretické koncepcie však pojem všeobecného zákona objasňujú na základe určitej metafyzickej, resp. ontologickej tézy, z ktorých niektoré stoja aj v pozadí kauzálnej problematiky, ktorej sa autor v knihe venuje. Identifikácia charakteru jednotlivých podmienok uvažovanej teórie ako ontologických (metafyzických) alebo epistemických (epistemologických) by tak určite prispela k filozoficky komplexnejšej analýze predmetných teórií.

V kapitolách venovaných teóriám vysvetlenia autor začína tzv. modelom pokrývajúceho zákona (*covering law model*), presnejšie deduktívno-nomologickým modelom (a následne aj induktívno-štatistickým modelom), ktorý, hoci nie originálne, zato však explicitne a v plnej sile ako prvý sformuloval a predstavil Carl Gustav Hempel (spolu s Paulom Oppenheimom) v 40. rokoch 20. storočia. Zrejme však treba podčiarknuť, že zámerom tejto iniciatívy bolo predloženie modelu *vedeckého* vysvetlenia, a nie modelu vysvetlenia a vysvetľovania (faktov, javov, udalostí), ktoré sa realizuje v každodennej komunikácii. Tento počín teda predpokladá odlišný charakter vysvetlenia uplatňovaného vo vede a v bežnom komunikačnom diskurze, keďže ich nároky a ciele nie sú zrejme identické. Preto pokiaľ nechceme tvrdiť, že prívlastok *vedecký* je pre model vysvetlenia uplatňovaného vo vede redundantný – pretože sa, napríklad, nelíši od vysvetlení produkovaných v každodennej praxi – potom je zrejme, že modely vysvetlenia v každodennej praxi sa budú od modelu či modelov vedeckého vysvetlenia líšiť nielen ich zámermi vysvetlenia či kritériami adekvátnosti, ale v konečnom dôsledku aj ich predmetom vysvetlenia. Domnievam sa, že aj keď autor veľmi pozorne a starostlivo pracoval na výklade základných myšlienok vybraných koncepcií ako aj kritických pripomienok a spätných reakcií, pozornejšie sledovanie cieľov i oblastí, na ktoré sa určitá teória vysvetlenia zameriava, by mohlo zvýrazniť ďalší rozmer rozdielov prítomných v týchto koncepciách. Vynikla by azda aj skutočnosť, že niektoré pripomienky kritikov toho či onoho modelu vysvetlenia sú vzhľadom na odlišné východiskové ciele a zámery proponenta daného modelu irelevantné, čo si napokon aj autor všimá a dokumentuje na viacerých miestach (napr. s. 36 – 37).

Pri analýze Hempelovho deduktívno-nomologického modelu sa E. Zeleňák vyjadruje aj k jednotlivým podmienkam zo štyroch navrhnutých podmienok adekvátneho vedeckého vysvetlenia. V komentári k tretej podmienke modelu, ktorá hovorí, že explanans explanačného úsudku musí mať empirický obsah, autor tvrdí, že táto podmienka je redundantná, „[...] pretože je obsiahnutá v predpoklade, že explanandum-tvrdenie je o empirickom fakte“ (s. 21). Naozaj je empirický charakter explananda zárukou toho, že explanans bude mať empirický charakter? Inak povedané, je tvrdenie o empirickom fakte v explanande postačujúcou podmienkou pre empirický obsah explanasu? Zrejme nie. Stačí totiž, keď budeme uvažovať o určitom teleologickom alebo metafyzickom princípe, ktorý bude prítomný v explananse a z ktorého je možné (za istých okolností) odvodiť explanandum s empirickým obsahom. Majme napríklad výrok „V našom svete platí zákon gravitácie“. Predstavme si teraz, že na otázku „Prečo v našom svete platí gravitačný zákon?“ nám niekto uvedie vysvetlenie, ktoré bude možné rekonštruovať na nasledovný úsudok:

Pre všetky x platí, že ak x je najlepší z možných svetov,
tak v x platí zákon gravitácie.
Náš svet a je najlepší z možných svetov.

V našom svete a platí zákon gravitácie.

Odhliadnuc od toho, že pravdivosť výroku explananda sa len predpokladá, je zrejmé, že a) zákon gravitácie má empirický charakter – týka sa jedného typu vzťahov časopriestorových objektov – a tiež, že b) formulácia zákona predpokladá jeho platnosť v našom svete. Predpokladaná pravdivosť explananda však nie je tým, čo vyvoláva pochybnosti v predmetnom úsudku. Sú to premisy explanasu, ktoré sa zdajú byť pre vysvetlenie platnosti zákona gravitácie irelevantné. Presnejšie, prvá premisa konštatujúca, že „V najlepšom z možných svetov platí zákon gravitácie“, je skôr metafyzickou propozíciou, než empirickou hypotézou či zákonom. Ak ju prijme ako explanačný predpoklad, potom nám nič, čo by súviselo s požiadavkou empirického zdôvodnenia, nebráni akceptovať ani druhý metafyzický výrok, totiž, že náš svet je najlepším z možných svetov. Zdá sa teda, že podmienka o *empirickom obsahu explanansu* nie je redundantná. Skôr by sa dala chápať ako spresňujúci doplnok druhej podmienky, ktorá požaduje, aby explanans obsahoval všeobecný zákon podstatný pre odvodenie výroku v explanande. Inak povedané, tretia podmienka hovorí, že všeobecný zákon, ktorý prichádza do úvahy vo vedeckom diskurze, musí mať empirický, nie teleologický alebo špekulatívny charakter. Podobne to platí o prípadných ďalších výrokoch explanasu.

Je zjavné, že model pokrývajúceho zákona vzbudil rozsiahlu diskusiu, v ktorej sa kritici usilovali podať viaceré heterogénne zdôvodnenia toho, že Hempelove kritériá adekvátnosti vedeckého vysvetlenia nie sú jednotlivo ani

nevyhnutné a v spojení ani postačujúce na vysvetlenie empirických javov. Rozbor sporných otázok tohto modelu Zeleňák exponoval do samostatnej kapitoly, čo je vzhľadom na širokú diskusiu, ktorú tento model vyvolal, pochopiteľné.

Autor sa na ďalších stranách venuje niektorým alternatívnym koncepciám vysvetlenia, a to jednak ilokučnej teórii vysvetlenia pochádzajúcej od Petra Achinsteina (4. kapitola), ktorú možno priradiť k pragmatickým koncepciám vysvetlenia (a vysvetľovania), ďalej tiež dvom verziám tzv. unifikačného modelu vysvetlenia (5. kapitola), a napokon aj dvom kauzálnym modelom vedeckého vysvetlenia, ktoré navrhol americký filozof Wesley Salmon (6. kapitola). V každej kapitole sú dôkladne rozobraté základné pojmy a kritériá jednotlivých teórií, ktoré sú vzápätí testované na príkladoch konkrétnych vysvetlení z viacerých vedných oblastí a disciplín (astronómia, medicína, fyzika), ako aj z každodenného života. Nemalá pozornosť je venovaná aj kritike a dôsledkom slabých stránok každého z uvažovaných modelov.

V pomyselnej druhej časti knihy, ktorá začína siedmou kapitolou a nadväzuje na kapitoly venujúce sa explikáciám (vedeckého) vysvetlenia, sú postupne predstavené aj tri dominantné koncepcie príčinnosti: *regularitná*, *manipulačná* a *kontrafaktuálna*. Siedma kapitola sa zaoberá regularitným chápaním príčinnosti, a to jednak v podobe, ktorú vo svojich prácach predstavil David Hume, jednak tiež v jej modernej a prepracovanej verzii, ktorú na základe pojmu tzv. INUS podmienky predstavil John Mackie.

V ôsmej kapitole sa diskutujú teoretické východiská tzv. manipulačnej koncepcie kauzality, ku ktorej Zeleňák zaradil napr. aj názory R. Collingwooda z jeho práce *An Essay on Metaphysics*. Rozsahovo najprajnejší bol však autor ku kontrafaktuálnej teórii príčinnosti, ktorej jadro predstavil a objasnil na pozadí prelomového článku „Causation“ od Davida Lewisa a ktorej bohatú kritickú diskusiu vsunul (opäť) do samostatnej kapitoly. V poslednej, jedenástej kapitole sa autor vracia k viacerým kľúčovým otázkam, ktoré vyvstali v rámci jednotlivých teórií príčinnosti a vysvetlenia.

Hoci ide o pomerne útlú knižku, musím konštatovať, že autorovi sa podarilo zhrnúť podstatné rysy toho-ktorého teoretického modelu vysvetlenia i príčinnosti bez toho, aby na jednej strane zanedbal významné aspekty kritikej diskusie a na druhej strane zaťažil čitateľa spleťtými spormi, ktorých porozumenie by si v mnohých prípadoch vyžadovalo chronologické usporiadanie. Publikácia je skutočným prínosom do slovenského prostredia filozofie vedy o to skôr, že veľká časť predmetnej problematiky, ktorá sa v súčasnosti rozvíja prevažne v anglofónnom prostredí, je po prvýkrát systematicky spracovaná v slovenskom jazyku.

Nedá mi však neuviesť pár pripomienok, z ktorých niektoré sa týkajú výkladovej roviny, iné navrhovanej terminológie prekladu. V prvom rade, autor

si za cieľ vytýčil priblížiť teórie (vedeckého) vysvetlenia a (filozofické) koncepcie príčinnosti, no na priereze jednotlivých kapitol (s výnimkou krátkych poznámok v prvej a poslednej, jedenástej kapitole – s. 12, resp. s. 144 – 145) príliš neozrejmuje, či a akým spôsobom tá-ktorá teória vysvetlenia súvisí s tou-ktorou teóriou príčinnosti. S týmto bodom súvisí aj moja úvodná poznámka, že práve rozbor ontologických a epistemických predpokladov ako aj cieľov jednotlivých koncepcií, by autorovi umožnil v hlbšej miere identifikovať ich rozdiely. Podružnou otázkou, ktorá by si azda zaslúžila pozornosť, je aj otázka použiteľnosti danej koncepcie (vysvetlenia či príčinnosti) v tej-ktorej vednej disciplíne (fyzike, biológii, medicíne, sociológii, atď.), alebo v kategórii vedných disciplín (prírodovedných disciplín, spoločenskovedných disciplín, či humanitných disciplín). V tejto súvislosti by sme sa mohli pýtať: Je model určitého vedeckého vysvetlenia (za určitých predpokladov) modelom všetkých vedných disciplín? Alebo: Je fenomén príčinnosti tak, ako ho chápe napríklad regularitná koncepcia, rovnako explikovateľný v prírodných a spoločenských vedách?

Napriek tomu, že autor približuje takmer všetky dominantné modely vysvetlenia, chýba mi v texte aspoň zmienka o problematike vysvetlenia ľudského konania, ktorej sa systematicky venoval už Hempel vo svojej práci *Aspects of Scientific Explanation* (1965). Samozrejme, vysvetlenie *ľudského konania* je zjavne niečím iným než charakterizáciou *vysvetlenia ako ľudskej aktivity* (činu, konania). Kým v prvom prípade predstavuje ľudské konanie *predmet* vysvetlenia, v druhom prípade je *priamou súčasťou* vysvetlenia či vysvetľovania. A hoci sa Zelenáková práca okrem iného venuje aj vysvetleniu ako ľudskej činnosti, či už v rámci pragmatickej koncepcie vysvetlenia alebo v rámci manipulačnej teórie príčinnosti, problém vysvetlenia ľudského konania ostáva nepovšimnutý.

Pokiaľ ide o problematiku príčinnosti, treba povedať, že príslušné Zelenákovke kapitoly predstavujú v slovenskom filozofickom prostredí prvé systematickejšie spracovanie viacerých, na seba do istej miery aj nadväzujúcich koncepcií kauzality, čo je bezpochyby vítaný príspevok. Autor čitateľa zoznamuje s jednotlivými kauzálnymi koncepciami, pričom sa v nemalej miere venuje interpretačným otázkam – ako to urobil aj v prípade interpretácie Humovych názorov na príčinnosť vyjadrených v prácach *A Treatise of Human Nature* a *Enquiry Concerning Human Understanding*, kde možno vybadať na jednej strane tvrdenia podporujúce čisto regularitné vymedzenie príčinnosti a na druhej strane náznaky zdôrazňujúce aspekt nutnosti.

Záverom sa chcem dotknúť niektorých termínov, ktoré si autor zvolil na preklad pôvodnej terminológie. Je zjavné, že preklad terminológie originálnych prác venujúcich sa vysvetleniu a príčinnosti je často veľmi náročným podujatím. O to skôr, keď v mnohých prípadoch ide o prvý oficiálny preklad

klúčových výrazov pôvodiny. Napriek tomu mám pár drobných pripomienok. Pri analýze regularitnej teórie príčinnosti v siedmej kapitole sa autor rozhodol prekladať Humovo slovné spojenie „constant conjunction“ týkajúce sa vzťahu medzi udalosťou, ktorá predstavuje príčinu, a udalosťou, ktorá je jej účinkom, výrazmi „pravidelné združenie“ (príčiny a účinku). Toto by som zrejme nahradil termínmi „nemenné spojenie“, prípadne zaužívanejším prekladom „trvalé spojenie“. Na druhej strane, autorov preklad latinskej klauzuly „ceteris paribus“ (s. 94) spojením „ostatné nemenné“ vyznieva príliš kostrbato; bez obáv ho môže preložiť významovo ekvivalentným spojením „za rovnakých podmienok/okolností“. V kapitole venujúcej sa Achinsteinovej ilokučnej koncepcii vysvetlenia autor prekladá výraz „complete content-giving proposition“ spojením „kompletné obsah-dodávajúce tvrdenie“ (s. 48). Iste, výraz „proposition“ vzhľadom na jeho viacznačnosť možno za relevantných okolností preložiť výrazom „tvrdenie“. Otázne je to, či v prípade, keď Zelenák na s. 49 hovorí, že veta „Dôvod, pre ktorý sa Brutus zúčastnil na vražde Caesara, je, že chcel zabrániť diktatúre“ a veta „Brutus sa zúčastnil na vražde Caesara, pretože chcel zabrániť diktatúre“ majú vyjadrovať *to isté tvrdenie* (v zátvorke pripája aj „propozíciu“), dáva zamýšľaný zmysel. Ak výraz „proposition“ preložíme sémanticky ustáleným výrazom „propozícia“ (v zmysle *významu oznamovacej vety*), prípadne výrazom „výrok“, potom má zmysel konštatovať, že tieto dve vety vyjadrujú ten istý význam, tú istú propozíciu, či z hľadiska významu ten istý výrok. Ak však vyslovíme jednu vetu a za ňou druhú, pôjde o dva odlišné rečové akty – o dve odlišné tvrdenia, hoci v oboch prípadoch pôjde o *tvrdenia*. To však zrejme nechcel povedať ani Achinstein, ani Zelenák.

Uvedomujem si, že voľba obsahu i rozsahu diskutovanej problematiky je vždy do veľkej miery arbitrárna záležitosť, ktorá sa odvíja od stanovených cieľov autora práce. Preto zároveň podotýkam, že spomínané pripomienky uvádzam v dobrej vôli ako príspevok do širšej diskusie o otázke, ako v ideálnej miere priblížiť veľmi bohatú a zároveň spleťtú problematiku (vedeckého, resp. adekvátneho) vysvetlenia a príčinnosti. Zelenákov *Moderné teórie vysvetlenia a príčinnosti* sú nielen vydareným odrazovým mostíkom pre výučbové semináre z filozofie vedy, ale predstavujú aj bohatý námet na intenzívnu diskusiu všetkých *zainteresovaných*.

Lukáš Bielik

Oddelenie analytickej filozofie
Filozofického ústavu
Slovenskej akadémie vied

Vás srdečne pozýva na

XIII. česko-slovenské sympóziium k analytickej filozofii

na tému

Význam a kontext

Sympóziium sa bude konať

13. – 15. septembra 2009

v kongresovom centre SAV v Smoleniciach

Otázky spojené s významom a kontextom patria k tým najaktuálnejším, o ktorých sa v rámci analytickej filozofie diskutuje. Táto problematika preniká azda všetkými odvetviami analytickej filozofie. Príspevky sa preto môžu týkať nielen sémantiky a pragmatiky prirodzeného jazyka a vplyvu kontextu, ale aj problematiky významu a kontextu vo filozofii mysle, filozofii vedy, filozofii matematiky, filozofickej logike, analytickej estetike, epistemológii atď.

Kontakt: Marián Zouhar
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
marian.zouhar@gmail.com